

Базисната икономическа теория в българските университети: монополизъм или плурализъм?

Васил Тодоров*

Резюме: В началото на XXI век неокласическият икономикс има монополна доминация в научното пространство и в университетите в България, в Европа и в света. В Западния свят монополът се установи след Втората световна война, а в бившите социалистически страни – през 90-те години на миналия век. Но неокласицизмът не успява убедително да обясни икономическата реалност. Затова, в продължение на десетилетия, той е подложен на критики, които се засилиха особено във връзка с кризата от 2007-2009 г. В университетското образование се е създала особена ситуация: изправени сме пред монопол и той принадлежи на теория, която е неадекватна спрямо реалността. Изходът от тази ситуация е монополът да се замени с плурализъм при преподаването на икономическата теория.

Ключови думи: критика на неокласическия икономикс, монопол в икономическата теория, плурализъм в икономическата теория, икономическата теория в университетското образование.

JEL: A10, A20, B50.

Увод

Под „базисна“ имам предвид теорията, която стои в основата на зна-

* Васил Тодоров е доктор на икономическите науки, професор в БАН – Институт за икономически изследвания.

нията за икономиката. В общия случай тя е набор от теории (школи, течения, направления), имащи или претендиращи, че имат качества на „базисни“. Измежду тях „доминираща“ е теорията, която се приема за водеща в академичното, в управленското и в публичното пространство и се преподава в университетите.

В края на XIX век, след появата на маржинализма и на „Принципите на икономикса“ на Маршал, като доминираща базисна теория започва да се налага неокласическият икономикс. В началото на XX век той доминира в Англия и отчасти във Франция и тогавашната Австро-Унгария. След Втората световна война „завладява“ целия Западен свят, а през 90-те години – и страните от бившия социалистически свят, в т.ч. България. В края на XX век, в икономическата теория се установява пълна световна „еднополюсна“ доминация. (Причините за това и механизмите, чрез които то се постига, са много интересен и немаловажен въпрос, но са предмет на друга статия.) Възходът на неокласическия икономикс в завоюването на позициите на доминираща базисна теория е впечатляващ (в българската литература той е представен най-пълно в Младенова (2011)).

Впечатляващи са също критиките срещу икономикса, провалите му и – през последните десет години – мащабната загуба

Икономически теории

на доверие в него като базисна и доминираща теория.

И в българската литература, и в световната – особено в англоезичната, терминът „икономикс“ се среща често със значение „икономическа теория, икономическа наука“, а със съответни поясняващи определения и като обозначение на отраслови или функционални дисциплини (аграрен икономикс, регионален икономикс, феминистки икономикс). В статията „икономикс“ означава винаги и само „неокласически икономикс“, като синоними на „неокласическа теория“ и „неокласика“. Ще избягвам термините „мейнстрийм“, „мейнстрийм-икономикс“ и „политическа икономия“ поради нееднозначността в употребата им в българската и в световната литература и дискусиите по характерните признаци и състава на онова, което се обозначава с тях – вж. Атанасова (2012), Коева (2007), Младенова (2008), Тодоров (2017; 2017а; 2018). Проблемът за базисната теория, преподавана в университетите, е световен, европейски и национален за много страни. В статията ни интересува преди всичко българската му проекция, но тя не би могла да се обсъжда извън световния ѝ контекст.

Критичен поглед към неокласическия икономикс като доминираща базисна теория

Трите големи провала

През първите си четири десетилетия, ако приемем за начало „Принципите“ (1890) на Маршал, икономиксът се занимава с човешкото поведение в икономиката, което е обявил за свой предмет, обича „робинзонадите“, изучава индивидуалното потребителско търсене в условията на съвършена конкуренция, интересува се от цените, забелязва, че в реалността конкуренцията не

е чак толкова „съвършена“ (а в някои пазарни сектори е по-скоро монополистична), но като цяло си остава в лоно на пределните полезности, „маршалианската“ микроикономическа теория и закона на Сей, който допуска секторни, но изключва възможността от общи кризи на икономиката. Започва Голямата криза (Великата депресия, както по-често я наричат американците) от 1929–1934 г. Тя е не само обща за САЩ, но се превръща и в световна. В мъчителната и дълга агония на протичането ѝ става ясно, че – в тогавашния му вид – неокласическият икономикс е напълно безпомощен: не може да обясни кризата, не знае какво да се прави, за да се излезе от нея. По всеобщо признание това е първият му голям провал.

Появяват се Кейнс, неокейнсианството и неокейнсианския-неокласически (по-нататък за краткост – само неокласически) синтез. Новосъздадената макроикономическа теория се посреща като революция, рецептите ѝ се прилагат на практика, икономиката се развива добре, през 60-те години теорията достига апогея на своето признание, но триумфът ѝ продължава само две десетилетия.

В „Общата теория на заетостта, лихвата и парите“ Кейнс показва, че оставена на автопилот, пазарната икономика, най-малкото в даденостите ѝ от 30-те години на XX век, не може да се саморегулира и проявява склонност към „зацикляне“ в равновесие при непълно използване на ресурсите, което означава безработица и недоизползване на капитала и то не като кратковременно, а като продължително състояние. Основната идея на кейнсианската рецепта е повишаване на съвкупното търсене (обикновено за сметка на бюджетни средства и дефицити) – икономиката се активизира, заетостта се увеличава, безработицата намалява. Това е съпроводено с инфлация, а макрорегулирането е изправено пред дилемата безработица или инфлация и какъв да е балансът между тях. Но към началото на 70-те години, след

„петролните шокове“, вместо да лекува, рецептата усложнява заболяването. Икономиката влиза в стагнация, безработицата се увеличава, а инфлацията, напротив на всички предвиждания на теорията, вместо да намалява, упорито нараства и остава висока. От „стагнация и безработица или инфлация“ ситуацията става още по-лоша: стагнация и безработица плюс инфлация (за обозначаването на това състояние, както е известно, се появява терминът „стагфлация“). Това е вторият голям провал на икономикса.

Теорията прави рязък завои, наричан често „неоконсервативен“: кейнсианството е изоставено, на теоретичния небосклон изгрява звездата на монетаризма и, подобно на „синтеза“, тя грее там около и дори по-малко от две десетилетия, после помръква. Трябва да признаем, че „на книга“ монетаризмът и неговите рецепти са твърде привлекателни: пазарите са ефективни, икономиката се саморегулира; държавата наблюдава процесите в икономиката и (само) при необходимост се намества косвено чрез паричната политика – количеството пари в обръщение се намалява, ако икономиката „прегръва“ и трябва да се „охлади“ или обратно – се увеличава, ако икономиката трябва да се активизира. Просто и удобно: макрорегулирането, образно казано, се осъществява преди всичко чрез един единствен лост (паричната политика), който се предвижда напред и назад. А още по-просто: лостът може да се фиксира в определено положение (прословутото правило на Фридман – увеличение на паричното предлагане с 3-5% годишно). Опитът от прилагането на монетаристките рецепти бързо показва, че паричното предлагане би могло да бъде компонент в макрорегулирането, но не и да го замени.

Идват теориите за икономика на предлагането и за рационалните очаквания. Първата е посрещната сравнително спокойно или дори скептично в академичните среди,

докато втората е обявена за поредната революция в теорията. Със самочувствието на лидер на победила революция Робърт Лукас (Нобелов лауреат, 1995) в речта си като президент на Американската икономическа асоциация заявява през 2003 г.: макроикономическата теория „се роди през 40-те години [на XX век] като част от интелектуалния отговор на Великата депресия ... [тя] се увенча с успех: нейният основен проблем за *предотвратяване* на депресията [има се предвид „Велика депресия“ от ранга на тази през 1929-1934 г.] бе решен за всички практически цели и е решен от много десетилетия насам“ (цит. по Младенова, 2011, с. 178; курсив и добавките в квадратни скоби от мен – В.Т.). Основанията за това категорично твърдение (проблемът с големите кризи е решен) са най-малко две:

- първо, наистина „от много десетилетия“ (от 30-те години на XX век до 2003 г.) не е имало Голяма криза;
- второ, рационалните очаквания дават на неокласиката *убедителен за начина ѝ на мислене* теоретичен довод, че Голяма криза е невъзможна и дори няма място за особена фискална и монетарна политика.

В неокласическия икономикс здраво е залегнал методологическият индивидуализъм: при интерпретиране на икономическата реалност обяснението на макроявленията се търси в поведението и действията на индивидуалните участници в икономиката. Според хипотезата „рационални очаквания“ и в кейнсианството, и в монетаризма на Фридман, очакванията на участниците за онава, което се случва в икономиката, вкл. за последствията от макрополитиката, са „адаптивни“, основават се на опита от миналото. Поради това индивидуалните участници не се ориентират добре в настоящето, системно грешат в предвижданията си за бъдещето и като следствие се появява и поддържа нестабилност в икономиката. При кейн-

сианството нестабилността се коригира от държавната намеса, а при монетаризма – от пазарните сили и монетарната политика. Същността на хипотезата за рационалните очаквания е, че тя не допуска възможността участниците „систематически да грешат“. Те „се учат от миналия си опит и не повтарят систематически допуснатите грешки“, очакванията и поведението им са рационални, и „средно взето са правилни“. От тук за теорията произтичат два важни извода: (1) участниците в икономиката могат да бъдат направлявани (и в известен смисъл – манипулирани) от макрополитиката само в много кратки периоди, докато се ориентират; (2) намеса на държавата не е необходима; направлявана от рационалните очаквания и поведение, икономиката сама намира и поддържа своята стабилност. Големи продължителни сътресения от рода на Великата депресия не може да има (Икономически теории ..., 2005, с. 395-397). *Теорията/хипотезата за рационалните очаквания е набор от логически обвързани помежду си допускания и основаващи се на тях твърдения, които дават теоретични аргументи на неокласиката в развитието и отстояването на тезата ѝ, че пазарите са ефективни и икономиката може да се саморегулира.* Вероятно на това се дължи шумният ѝ успех в периода от 90-те години до Голямата криза от 2007-2009 г.

Оказа се, че Голяма криза е възможна, случи се само няколко години по-късно (2007–2009) и помете оптимистичните – но нереалистични – теоретични предвиждания. Това беше третият голям провал на неокласиката. Кризата за пореден път показва, че противно на онова, което твърди доминиращата теория, „невидимата ръка“ и дерегулацията *могат да вкарат* икономиката в обща криза и *не могат да я изведат* от нея. Третият провал имаше много силен отзвук в академичните среди и извън тях.

Критиките към неокласиката през XX и в началото на XXI век

Възраженията срещу неокласицизма започват още с неговото възникване и с налагането му като доминираща теория в англоезичния свят. Сред по-известните му опоненти от този период са старият американски институционализъм, новата германска историческа школа (Nationalökonomie) и марксизмът.

По-късно критиките се засилват и няма да е пресилено, ако се каже – особено за втората половина на XX и началото на XXI век – че се „ожесточават“.

Не бива да се правят прибързани изводи от това, че срещу икономикса има много критици – в икономическата теория винаги е имало дискусии („неудовлетвореността от някои аспекти на икономическата теория е толкова стара, колкото и самата дисциплина“ (Weiskopf, 1999 – цит. по Кацарски, 2011, с. 124)). Още повече, че икономиксът определено постига успехи в развитието на научните икономически знания. Измежду тях бих посочил: въвеждането на пределните величини в икономическия анализ; развитието на теоретичните интерпретации и на инструментариума за изследване на индивидуалното потребителско търсене; идеята и инструментариума за изследване на равновесните състояния в икономиката; аналогичните резултати за общественото благосъстояние; поставянето и напредъка в изясняването на въпроса за ролята на информацията във функционирането на икономиката; навлизането на математическото моделиране в икономическата теория; и други. Ще отбележа също, че – според мен – в сравнение с други школи и направления в икономическата теория, неокласиката постига по-висока степен на вътрешна съгласуваност и непротиворечивост.

През последните десетилетия в научен оборот влезе разграничението „ортодоксални“ – „хетеродоксални“ теории, направ-

ления и школи. Представите за хетеродоксалността са твърде размити, но най-общо можем да приемем, че хетеродоксално в теорията е онова, което е извън ортодоксалното, в случая – извън неокласическия икономикс. Хетеродоксалните атаки срещу неокласиката са силни и многопосочни, като правило са емпирично подплатени и бият не в периферията, а във фундамента, в „носещата конструкция“ и в сърцевината на икономикса.

Неадекватност спрямо реалността

Най-тежките критики към неокласическата теория са, че тя е неадекватна спрямо реалността. Какво е „теория“? Две много кратки, широко разпространени и често използвани определения са: (1) „подредени знания“ и (2) „система от знания“; „система“ на свой ред означава елементи, връзки и взаимна обусловеност между елементите. В контекста на тези определения теорията обикновено се разбира като подредени, взаимно обусловени и непротиворечиви помежду си знания. Тук идва голям въпрос, който ще поставя чрез илюстрация: до Коперник според тогавашните „подредени знания“, Слънцето обикаля около Земята, идва от изток и си отива на запад (геоцентрична теория); според Коперник и хелиоцентричната теория, обратно, Земята обикаля около Слънцето. Днес знаем: геоцентричната теория не е вярна; тогава – тя теория ли е или е само погрешна хипотеза, която временно (в продължение на 1400 години!) е приемана за вярна и е била „доминираща“ теория. Отнесено към нашия въпрос: достатъчна ли е логическата подреденост и непротиворечивост на знанията, за да бъдат те теория или трябва да отговарят и на още едно фундаментално условие – да бъдат достоверни, истинни, адекватни на реалността, за която се отнасят? („В науката или в преподаването, една идея доминира над всичко останало:

необходимостта икономическата теория да бъде в по-голямо съответствие с действителността“ (Младенова, 2016, с. 51). „Дори вътрешно непротиворечива теория може да бъде невярна“ (Либман, 2007, с. 40). „Каквато и да е теорията, ако не се потвърждава от данните на опита, тя няма ... научна стойност и трябва да бъде отхвърлена“ (Але, 1994, с. 12 – цит. по Лихачев, 2008, с. 79)).

Достоверността е необходимо присъщо качество на теорията! „Подредени знания“, за които няма потвърждения или, обратно, има опровержения за достоверността им, би трябвало да се приемат не като теория, а като хипотеза. В по-нататъшното обсъждане на достоверността на неокласическия икономикс ще имам предвид съотнасянето на знанията към реалността и също обявления от Фридман и доминиращ в неокласиката критерий – способността да се „предсказва“ онова, което (ще) се случва в реалността.

Неокласиката е аксиоматично построена теория (относно аксиоматичността, възгледите и критериите за достоверност вж. също Младенова (2011), с. 277-298, Тодоров (2016), с. 65-69). Този тип теории започват с набор от аксиоми (постулати, предпоставки; в западната литература най-широко се използва третият термин), от които, като се въвеждат допускания и се съблюдават определени логически правила, се дефинират връзки и зависимости, формулират се и се доказват теореми, извеждат се следствия (най-широко известен пример за такава теория е Евклидовата геометрия). Аксиоматичното изграждане на една теория позволява в нея да се постигне подреденост и непротиворечивост. Но съдържа и немалък риск – ако отправните аксиоми са неправдоподобни (най-често използваният термин е „нереалистични“), теорията, изградена върху тях, (вероятно) също ще е неправдоподобна. Този тип

теории са силно зависими от аксиомите и допусканията си. Достатъчно е дори само една от аксиомите да е неправдоподобна/нереалистична и това може да влоши достоверността или дори да направи неправдоподобна цялата теория.

Основните предпоставки на неокласическия икономикс са подложени на силни критики (Вж. например Минчев, 2013; Чипев, 2006; Маевский, Чернавский, 2007; Rühser, 2007; Elsner, 2015). Оспорват се предпоставките и допусканията или най-малкото техните интерпретации – за оскъдрността, рационалността, за вида на конкуренцията, предполагаема в теорията, за равнопоставеността на участниците в сделките, за информираността им, за свободното конкурентно пазарно ценообразуване и гр. Ако дори само малка част от тези критики са основателни (а според мен те са основателни, и то в голямата си част), това навежда на сериозни резерви спрямо неокласиката като достоверна научна теория за икономическата реалност.

Още през 70-те и 80-те години на миналия век и след това се натрупват опровержения на неокласическата теория в частта ѝ за:

- Неокласическия модел на икономическия растеж (Солоу). Емпиричните проверки не потвърждават заложените в него хипотези за факторите на растежа и за тяхната значимост. Ендогенната теория обяснява растежа по-добре – вж. например Рангелова (2008).
- Разпределението на доходите. Неравенството в доходите (между страни и между социални слоеве) не намалява, както очаква неокласиката, а се запазва и увеличава – вж. Мавров (2016), Стиглиц (2014), Пикети (2018); вж. също материалите от срещите в Давос, 2015 и 2018 г.
- Безработицата – в неоконсервативните си версии неокласиката твърди, че принудителна безработица не може да има.

Но в реалността я има. И то не като изключение, а като обичайно явление.

- Неокласическата прогноза за конвергенцията. Според нея, страните с по-нисък БВП на човек от населението ще постигнат по-висок растеж от богатите/развитите страни. Механизмът на сближаването: основен фактор на растежа са инвестициите; капиталът ще се създава в по-богатите страни и ще се насочва към по-бедните, където трудът е в изобилие, заплащането му е ниско, а печалбите за инвеститорите ще са по-високи. Разликата между богати и бедни страни ще намалява с тенденция да изчезне. Но в реалността става друго: богатите страни остават богати, бедните остават бедни (вж. Рангелова, 2008а).
- Ефектите от глобализацията. Според неокласиката, глобализацията ще има поредица от положителни ефекти за слабо развитите страни: приток на капитали, прилив по различни канали на знания, умения и опит, подобряване на управлението на корпоративно и национално равнище, подобряване на бизнесклимата и в последна сметка преминаване в нова траектория на развитие, която ще изведе тези страни от икономическата им изостаналост и бедността. Прогнозата не се потвърждава. Единствено сигурно, поне засега, са положителните ефекти за развитите страни, водещи (и налагащи) глобализацията.

Показателен е провалът на неокласическия синтез. За известен период след налагането си в теорията той успява да предвиди как икономиката ще реагира на макрополитика, следваща неговите рецепти. После не успява: инфлацията в условия на стагнация и безработица е нещо неочаквано и противоположно на онова, което теорията предвижда. Синтезът е отхвърлен като неадекватна теория.

Още по-показателна е ситуацията през и след 2008 г. И двете основни теории на неоконсерватизма твърдят, че обща криза на икономиката не може да има – „икономиката на предлагането“, опирайки се на осъвременена версия на закона на Сей (производството само си създава достатъчно търсене), а „теорията за рационалните очаквания“, следвайки хипотезите, че пазарите са ефективни, стопанските агенти са рационални, могат да допускат грешки, но системно и продължително не могат да грешат и до обща криза не може да се стигне. Предвижданията и на двете неоконсервативни теории се оказаха напълно погрешни.

Други по-основни насоки на критиките срещу неокласическия икономикс

- Оспорва се методологическият индивидуализъм на неокласиката. Той е водещ принцип в нейната методология и най-общо казано се изразява в убеждението, че пазарната икономика се състои от „атомизирани“ самостоятелно действащи „суверенни“ индивиди и чрез тяхното поведение и действие може да се обясни всичко, което се случва в икономиката. Контратезата е, че освен индивиди, в икономиката има също фирми (предприятия, корпорации, дружества) и че те оказват много по-силно влияние върху икономиката, отколкото „суверенните“ индивиди. На методологическия индивидуализъм се противопоставя холизмът (повече за методологическия индивидуализъм и за холизма вж. в Проданов (2003), Върбанов (2002), Минчев (2013), гл. IV и V), при който обясненията за общността се търсят в самата нея, в действията и поведението ѝ като общност, а не в съставлящите я „атомизирани“ единици.
- Икономиката съществува и функционира винаги в обществена среда. Няма икономика

извън общество, както и обратно, няма общество без икономика (има предвид национални общества). Средата е многокомпонентна и многопластова: в нея има правителствени, местни и неправителствени органи и организации, огромна по мащабите си законова и друга нормативна уредба от най-различно естество, културни нагласи и стереотипи. Икономиката изпитва постоянни и многостранни влияния от средата. Неокласиката игнорира обществената среда, за което е подложена на силни критики.

- Аналогична е ситуацията с отношението икономика – природна среда. Въздействието на икономиката върху природната среда е изключително сериозен въпрос. Оставайки го на пазарните механизми, неокласиката не търси решения на въпроса, а го заобикаля.
- Хипотезата за ефективните пазари е в сърцевината на неокласическия икономикс. Според нея, пазарната икономика е в състояние да се саморегулира, да не изпадне в кризисни ситуации или ако изпадне, сама да излиза от тях; счита се, че пазарните механизми постоянно и неотклонно насочват икономиката към равновесие в режим на пълно използване на ресурсите, което означава също пълна заетост и съпровождаща я само „естествена безработица“. Най-силната и последователна критика на тези възгледи, както е добре известно, идва от Кейнс и кейнсианството. Дискусията продължава вече осемдесет години и все повече се налага изводът, произтичащ не толкова от дискусиите, а от фактите на действителността, че оставена на саморегулация пазарната икономика неизбежно дерайлира – секторно, национално, регионално или глобално, откъдето следва, че хипотезата е, най-мекото казано, пресилена. Но ако и доколкото това е така, то разклаща основни съставни

Икономически теории

теории на неокласиката: теориите за общото равновесие, за заетостта, безработицата, цените. На този фон, неубедителна е също добре известната неокласическа теза за отношенията държава – икономика.

Обобщение

Неокласическата теория е с ограничени познавателни възможности. До този извод се достига, ако към нея за настоящето ѝ и в ретроспекция се приложат обичайните и собствените ѝ критерии за оценка на достоверността ѝ и на познавателните ѝ способности спрямо реалността.

Масщабна загуба на доверие

В литературата загубата на доверие в неокласическия икономикс като базисна теория се свързва обикновено с кризата от 2007-2009 г., но ерозирането на доверието започва много преди това и се засилва през втората половина на XX век, особено след неуспеха на неокласическия синтез.

Още през 1970 г. в президентското си обръщение към Американската икономическа асоциация Леонтиев (Нобелов лауреат, 1973) изразява тревогата си, че икономиксът се занимава повече с предположения и допускания, изоставяйки емпиричната основа на теорията и наблюдението върху реалността. (Обръщението е публикувано в *The American Economic Review*, vol. 61, 1971; на български – вж. Леонтиев (1994), с. 286-297). В началото на 80-те години той повтаря критиката си (вж. Леонтиев (1994), с. 9-15). През следващите две-три десетилетия упреци за „откъсване на икономикса от действителността“ отправят и други видни учени – вж. повече в Атанасова (2012), с. 137-138; Младенова (2016), с. 19-20. Изрично може да се отбележи също книгата на Тони Лоусън с показателното заглавие „Икономикс и реалност“, обсъждаща „отда-

лечаването на икономикса от реалността“ (Lawson, 1997 – цит. по Младенова, 2016, с. 12, 53).

Несъгласието с икономикса започва да се институционализира: създават се (най-вече през 80-те – 90-те години на XX век) – Европейска асоциация за еволюционна политическа икономия (European Association for Evolutionary Political Economy), Международна конфедерация на асоциациите за плурализъм в икономикса (International Confederation of Associations for Pluralism in Economics), Дружество за развитие на австрийски икономикс (Society for Development of Austrian Economics), Асоциация за хетеродоксален икономикс (Във Великобритания и Ирландия; Association for Heterodox Economics), Дружество на хетеродоксалните икономисти (В Австралия; Society of Heterodox Economists). Появяват се, или укрепват в развитието си, поредица от научни списания с критична ориентация спрямо неокласическия икономикс – *Cambridge Journal of Economics*, *Journal of Post Keynesian Economics*, *Contributions to Political Economy*, *Research in Political Economy*, *Review of Radical Political Economics*, *Studies in Political Economy*, *Journal of Australian Political Economy*, *Feminist Economics*, *Journal of Economic Issues* (изброяването е по Атанасова (2012), с. 37, 41, 44; Младенова (2007), с. 29, 35-36).

През 2000 г. във Франция започва студентско движение срещу откъснатостта на икономикса от действителността и прекалената му математизация, превърнала се в самоцел; това състояние на неокласиката удачно е квалифицирано като „аутизъм“ (медицинският термин аутизъм означава самовзлъбяване, откъсване от действителността и неадекватност в контактите с нея). В своя петиция движението се обявява за „постаутистки икономикс“ – за икономическа теория, обръната към реалността и за плурализъм в преподаването ѝ. Започва академичен и обществен дебат. През 2001 г. френски преподаватели

по икономикс излизат със своя петиция в подкрепа на студентското движение. Проблемът се проучва от държавна комисия, определена от Министерството на образованието на Франция. Преподаватели-ортodoxалисти се обявяват срещу движението; в „контраатаката“ се включват известни фигури като Робърт Солоу (Нобелов лауреат, 1987), Амартия Сен (Нобелов лауреат, 1998), Оливие Бланшар и др. Въпреки контраатаката движението се разраства, пренася се и в други страни (Италия, Англия, САЩ) и от френско се превръща в европейско и световно; също и дебатът за аутизма на икономикса. Най-характерната черта на движението е искането за „отваряне на икономикса към действителността“. Появява се списанието *Post-Autistic Economics Review*, по-късно преименувано в *Real World Economics Review*. (Повече по въпроса вж. в Атанасова, 2012, с. 38, 42, 204-207; Зарич, 2005).

Недоверието към доминиращата базисна теория избухна с нова сила заедно с третия голям провал на икономикса – кризата от 2007-2009 г. Преди нея проблемът за доверието се осъзнаваше и обсъждаше предимно в затворения свят на академичните дискусии. Кризата го пренесе и в медийното пространство, в държавни институции и във влиятелни международни организации (Световната банка, Международния валутен фонд, Г-20, ООН) – от академично, недоверието прерасна в публично и институционално. (В следващото изложение са ползвани (Ангелов, 2010; Младенова, 2016; Проданов, 2014; Тошкова, 2014, 2017); в отделни случаи са давани уточняващи препратки). Световно известни вестници и списания за обща и за професионална аудитория (като *Guardian*, *New York Times*, *Financial Times*, *Economist*, *Newsweek*, *Wall Street Journal* и др.) в продължение на години публикуваха материали, в които може да се прочете, че: „теорията за ефективните капиталови пазари е дискредитирана“; в

британските университети се преподават идеи от икономикса „които са неверни и са отречени от реалностите“. Британски финансови институции, вкл. *Bank of England*, организираха конференции и публикуваха анализи, в които се обсъжда неокласическата финансова теория и се посочва, че тя се разминава с действителността. Икономиксът беше критикуван в Конгреса на САЩ. На среща на Г-20 във Вашингтон през ноември 2008 г. президенти и ръководители на правителства косвено или директно изказаха резерви към теорията; „Световният рег – заявява един от тях – се разпадна като картонена къща поради догматичната вяра за ненамеса в пазарите“ (по Ангелов, 2010, с. 252). Работна група в Секретариата на ООН обсъжда теорията, а МВФ и Световната банка станаха по-сдържани във възприемането на теоретичните неолиберални неокласически икономически рецепти.

Упрек към теорията изказа дори английската кралица.

Донякъде косвено, *но най-силно и безапелационно*, отношението към теорията се прояви в практическата дейност на националните правителства и международните организации. Изправени срещу голямата, неумолимо разрастваща се (и невъзможна според неоконсервативния макроикономикс) финансово-икономическа криза, „най-неолибералните“ страни и международни организации (САЩ, Великобритания, МВФ, Световната банка, Г-20), бързо се отказаха от неокласическия икономикс, към който дотогава се придържаха като теоретична база, забравиха за пазарния фундаментализъм и започнаха масирано да гасят пожара, връщайки се към отречените от съвременната неокласика кейнсиански идеи и рецепти. Европейският съюз също се обърна към регулативизма, макар и в условията на специфичната за много страни от Съюза дългова криза. Масшабите на въздействията „по кейнсиански“ и използваните за целта

огромни финансови средства бяха изумителни. (В българската литература това е описано най-пълно в Ангелов (2010)).

В академичните среди изригна (сравнението не е пресилено) вулкан от критики към доминиращата теория. Никой не би могъл да каже колко са публикациите, националните и международните форуми, в които неокласиката се обсъжда критично по време на кризата, след нея и досега. От сведенията, които имаме в България за англоезичния свят и отчасти за немско, френско и рускоезичния (за немскоезичното езиково пространство вж. например Elsner (2015), Herrmann (2016, 2016a), Neoklassik: keine Wirtschaftstheorie für... (2014), Quaas (2012), Schüller (2009), Weede (2009)), – и като се предположат реакциите и в другоезичните пространства (едно от тях е българското) – се остава с усещането за *огромна вълна на неодобрение и недоверие към доминиращата теория*. В поредица от публикации, известни по света и в България автори (Дж. Стиглиц – Нобелов лауреат 2001, Пол Кругман – Нобелов лауреат 2008, Анатоли Калецки, Тома Пикети, Тони Лоусън, Джефри Ходжсън и др.) отправят силни критики към неокласическия икономикс за неадекватност спрямо реалността и самоцелно теоритизиране, за „идеологизирани теоретични спекулации“, за подвеждане на обществеността и на практиката; поставя се въпросът какво следва от всичко това за „академичния икономикс“. Отправят се също тежки, но нелишени от основания упреци, че: неолибералните неокласически възгледи имат своя принос, за да се стигне до патологичната „финансиализация“ на икономиката и до кризата.

Неокласиката насочва към макрополитики, *създаващи условия за кризи* („Доминиращата макроикономическа парадигма не само не успя да предскаже кризата, но и обяви, че такава криза не би могла да възникне на рационални пазари с рационални

очаквания. Монетарните и регулаторните политики, базирани на тази доминираща представа, изиграха централна роля за възникването на кризата“ (Стиглиц, 2011). Младенова (2011), с. 410-411 обобщава поредица от други публикации на Джоузеф Стиглиц, в които се взема отношение към „приноса“ на неокласическата теория за възникване на кризата: „Господстващият в икономическото мислене през последните десетилетия либерализъм – прекомерната вяра в свободния пазар и ограничаването на регулативната политика на правителствата, има пряко отношение към настъпването на кризата и към нейните проявления. Тази идея Стиглиц развива в реди публикации ... [Теоретиците-неокласици, казва той] „бяха ирационално предани на идеята, че пазарите са рационални ..., че са ефективни и се самокоригират.“ Стиглиц счита, че състоянието на господстващата парадигма е сред фундаменталните причини за кризата ...[и] отправя следното послание: „Ако Съединените щати искат да успеят в реформирането на икономиката си, трябва да започнат с преразглеждане на икономическите теории.“ ... [и по-нататък] Смайващо е обстоятелството, че през 80-те години възгледът, че пазарът се самокоригира ефективно, отново зае господстваща позиция не само сред консервативните политически кръгове, но и сред академичните икономически среди. Това виждане за свободните пазари не съответстваше нито на действителността, нито на съвременното развитие в икономическата теория ...“ (Вж. препратките към публикации на Стиглиц, пак там, бел. по линия № 975÷980)). Чуват се гласове, че загнасяването на убеждението „пазарите са ефективни, дерегулация“ стоят интереси. Видни личности от практиката (най-често се споменава бившият ръководител на Федералния резерв на САЩ Алън Грийнспан) направиха признания, че са грешали, *но са го правили, следвайки теорията*.

По сведения на Дж. Стиглиц в дискусия на срещата в Давос (2009 г.) се поставя въпросът кой фактор „е изиграл най-голяма роля за кризата. Имаше почти еднотенен отговор: вярата, че пазарите са самонастройващи се“ (по Ангелов, 2010, с. 251). Добре известният в България британски автор Робърт Скиделски, авторитет в икономическата теория и в историята на теорията, заявява „Голямата нерешена дилема в икономическата теория е дали пазарните икономики „по природа“ са стабилни или се налага да бъдат стабилизиращи чрез държавна политика?“ (по Ангелов, 2010, с. 331). (Един от отговорите, които се дават на този въпрос: „капиталистическите икономики, оставени сами на себе си, без балансиращата роля на правителствата, са по природа нестабилни“ (Shiller, 2009 – цит. по Ангелов, 2010, с. 334)). „Аз обвинявам за кризата икономистите [учените-икономисти – В.Т.] повече от банкериите – продължава Скиделски – защото икономистите създадоха системата от идеи, които банкериите и политиците прилагат“ (по Ангелов, 2010, с. 342). „Нобеловият лауреат Пол Кругман категорично посочи като причина за кризата ... неолибералното разбиране за пазарите и рационалния индивид“ (Тошкова, 2017, с. 36). (Краи на изложението с ползване на (Ангелов, 2010; Младенова, 2016; Проданов, 2014; Тошкова, 2014, 2017)).

Теорията/хипотезата за ефективните (саморегулиращите) се пазари беше обявена от американски автори за „най-забележителната“ и „най-вредната“ грешка в историята на икономическата теория – Вж. (Леонидов, 2015, с. 12).

Създаде се (2009 г.) Институт за „ново“ икономическо мислене, различно от неокласическото (Institute for New Economic Thinking; сегалище – Ню Йорк; www.ineteconomics.org).

Българската критика. След обстойно обсъждане на реакциите по света срещу

доминиращата теория – критици, протести, неодобрение – Младенова (2016, с. 51) прави извод, в който имплицитно се съдържа и предложение: „Поуката за нас [в България – В.Т.] е, че там, навън се случват важни неща и ние не можем да останем безучастни.“ И не оставаме. Известни са ми над 100 публикации от български автори, в които има критика към (или се изказват виждания, различни от) неокласическия икономикс; двадесет от тях съм представил накратко в (Тодоров, 2016, с. 58-64).

Обобщение

Състоянието на неокласическия икономикс се обсъжда активно по света и в България и – особено след 2007-2009 г. – се чуват оценки като „ограничени познавателни възможности“, „провал“, „крах“, „криза“, „негоден“. Обобщавайки ще използвам термина „познавателна недостатъчност“. С медицинския термин недостатъчност обозначават „неспособност за изпълнение на функциите“ или най-малкото – *неспособност за пълноценното им изпълнение. Такова е състоянието на икономикса и по трите основни функции на базисната теория: (1) да обяснява реалността; (2) да прави прогнози за развитието ѝ; (3) да дава препоръки за въздействия върху нея, т.е. за икономическа политика, особено при кризисни ситуации. В продължение на десетилетия, повече или по-малко, неокласическият икономикс не успяваше и в трите си функции. След последния голям провал – кризата от 2007-2009 г. – „чашата преля“: **налице е огромно и повсеместно разочарование от икономикса и мащабна загуба на доверие в него като доминираща базисна теория.** В подкрепа на този извод виж също:*

- „Безспорен е фактът, че икономическата теория се нуждае от основно преосмисляне и приземяване към реалностите на съвременността“ (Тошкова, 2017, с. 35).

Икономически теории

- „Теорията за ефективните капиталови пазари е дискредитирана.“ (Layard, R., 2009 – цит. по Ангелов, 2010, с. 262).
- „Глобалната икономическа криза остави своя траен [негативен – В.Т.] отпечатък върху доверието в доминиращата неокласическа теория“ (Колев, 2016, с. 197).
- „В периода 2008-2009 г. и след това ... цялото [световно – В.Т.] обществено мнение се настрои негативно и критично спрямо доминиращата икономическа теория.“ (Младенова, 2016, с. 11).
- „Стандартната [неокласическата – В.Т.] макроикономическа теория не помогна да се предвиди кризата, нито допринесе за това тя да бъде разбрана или да се намерят решения ... Нужна е нова парадигма“ (Buiter, 2009, р. 1 – цит. по Младенова, 2016, с. 14).

От монополизъм към плурализъм

Кризата и дискусиите изведоха на преден план въпроса: каква теория се преподава в университетите? Въпреки неадекватността си спрямо реалността, общото състояние на „познавателна недостатъчност“ и загубата на доверие, неокласическият икономикс е базисната теория, която се преподава във висшето икономическо образование в България. Подобна е ситуацията и в Европа и света, но у нас тя е доведена до крайност: пълен монопол на неокласиката и на трите степени – бакалавърско образование, магистратура, докторантури. Някои университети са променили статута на дисциплината История на икономическата мисъл (преподавана обикновено като Икономически теории) от задължителна в избираема. Дисциплината е трудна и студентите не я избират. Дипломират се бакалаври и магистри, защитават дисертации докторанти и в областта на теорията не изучават и не знаят нищо (или почти нищо) друго освен неадекват-

ния спрямо реалността и загубилия доверие неокласически икономикс. И така – година след година. Тази практика, особено при докторантурите, е направо абсурдна!

Ето още няколко мнения по проблема в световен план:

- Според материали във в-к „Гардиън“ от октомври-ноември 2013 г. катедрите по икономикс в британските университети „се придържат към абстрактни и откъснати от реалността математизирани модели ... Придържат се към идеи, които са неверни и са отречени от реалността ... и това има за следствие, че ... студентите не са подготвени за реалния свят на реалната икономика“ (Проданов, 2014, с. 42-43, с препратка към статии на Phillip Inman and Aditya Chakraborty in the Guardian, 24 October 2013, 28 October 2013, 10 November 2013).
- „През 2009 г. световно известното британско списание „Икономист“ се произнесе, че изминалите 30 години на обучение по макроикономикс в американските и британските университети бяха „губене на време““. Пол Кругман заяви, че през тези 30 години в по-голямата си част преподаваният макроикономикс „е бил в най-добрия случай зрелищен, но безполезен, а в най-лошия – направо вреден“ (Проданов, 2014, с. 42, с препратка към „The Economist, July 16, 2013“).
- „В някои икономически факултети на водещи университети във Великобритания и САЩ се стига готам, че студентите получават диплома с отличен, без да са прочели нито ред от Адам Смит или Маркс, Мил или Кейнс, Шумпетер или Хайек.“ (Тошкова, 2014, с. 11; вж. също Калецки, 2013, с. 250-251).

Движението за постаутистки икономикс и други студентски движения намериха допирни точки в платформата „плурализъм в икономикса“. Тя обхваща движения на студенти от Франция, Германия, САЩ, Англия и други страни, които през 2014 г. образуват

Международна студентска инициатива за плурализъм в икономикса (The International Student Initiative for Pluralism in Economics – ISIPE); в нея участват студентски групи и движения от около 30 държави. През 2016 г. ISIPE провежда в Париж международна среща на членуващите в нея организации. Основното искане на студентските движения е за плурализъм и срещу монополизма в преподаването на икономическата теория. (Повече по въпроса вж. в Младенова, 2016, с. 40-50).

Монополизмът на неокласическия икономикс не е добрият вариант за българските университети. Какво да се прави, за да се преодолее създамата се ситуация? Принципният отговор на въпроса е: *монополизмът трябва да отстъпи на плурализъм в преподаването на икономическата теория*. Тази теза не е нова. В по-друг контекст и терминология тя е поставяна неведнъж в българската литература – вж. например Младенова (2006; 2009, с. 38-42), Михайлов (2008; 2012), Тонев (2005). Новото е в остротата, с която стои въпросът за плурализма сега, след кризата от 2007-2009 г. и мащабната загуба на доверие в доминиращата теория. Младенова (2016, с. 49) споделя впечатленията си от международна конференция „Преподаването на икономикс през XXI век“, състояла се в Берлин през м. ноември 2015 г.: „Ключовата дума и на пленарното заседание, и на заседанията по секции бе „плурализъм в преподаването“ ... Не се дискутираше/обосноваваше необходимостта от плурализъм в преподаването. За присъстващите в залата това очевидно бе отминал етап ... Изводът, който направих за себе си бе, че, най-малкото в Германия, е налице началото на неоспорим процес на промяна в университетското преподаване на икономикс“; вж. също (пак там, с. 44-45). Тръгвайки по този път, ще се изправим пред поредица от други въпроси, които изискват по-обстойно обсъждане. Тук само ще поставя някои от тях:

1. В икономическите университети и факултети базисната теория е необходима, *първо*, като обща основа при изучаването на другите учебни дисциплини; *второ*, като базисни знания, с които дипломираният се студент поема по своя професионален път; *трето*, необходима е дори само ако погледнем на нея като част от общата професионална култура, която (трябва да) има университетският възпитаник. В какъв обем да се изучава теорията? Опираме до старата и дълго обсъждана дилема: широкопрофилни или тесни университетски специалности? При широкопрофилни специалности ще има повече място за теория, при тяснопрофилни – по-малко.

2. В бакалавърска степен теорията е в общия блок от първите четири семестъра. Ако имаме отговор на въпроса в какъв обем да е подблукът теория, следващият въпрос е какви дисциплини да се включат в него и как да се разпредели хорариумът между тях. Плурализмът едва ли ще може да намери място в учебните планове като разширение на подблока теория, а по-скоро чрез преразпределение на хорариума в него. В отделни бакалавърски специалности (например Макроекономика) място за плурализъм ще има и след четвъртия семестър. Това ни изправя пред други, нелеки и донякъде деликатни въпроси като: разпределение на дисциплините и хорариума между катедрите, осигуряване нормативната заетост на преподавателите, увеличаване/намаляване на щатния състав на катедрите.

3. С какъв хорариум неокласическият икономикс да участва в подблока икономическа теория в първите четири семестъра на бакалавърската степен? Обичайно в българските университети хорариумът е относително голям, което е логично, след като неокласиката е приета за доминираща базисна (обща) теория. Но като се има предвид състоянието на доминиращата теория и мащабната загуба на доверие в нея, не би ли трябвало хорариумът ѝ да се

Икономически теории

понамали и част от него да се прехвърли към паралелни теории?

4. Учебниците по икономикс са препълнени с математически формули, със схеми и диаграми, в които прави и криви линии се пресичат, „изместват“, „изтласкват“, „избутват“ в търсене на равновесни точки или на нещо друго в контекста на логични, но в много случаи – нереалистични мисловни конструкции. Дали точно това е необходимо като отправна основа за изучаването на другите дисциплини от учебния план, като знания за професионалната реализация на студентите след дипломирането им и за формирането на общата им професионална култура?

Най-високото ниво на знания е при полагането на изпитите. Колко от това е останало примерно две години след вземането на изпитите по икономикс или няколко години след дипломирането? Има място да се помисли колко и какво да се преподава; може би ще е по-удачно да се намалят формулите, схемите, диаграмите и техните интерпретации и акцентът да се пренесе върху основните постулати, твърдения и тези на неокласиката с *отчитане на дискусията по тях*.

5. „История на икономическата мисъл (ИИМ)“, днес срещана по-често като „Икономически теории“, е една от дисциплините, внасящи плурализъм в преподаването на теорията. През последните десетилетия и години се налага тенденцията – идваща от американските университети, разпространила се в Европа и сега навлизаща в България – на изтласкване на ИИМ в периферията на теоретичните икономически знания, преподавани в университетите; повече по въпроса вж. в Атанасова (2012), Младенова (2006). Както вече се отбеляза, от задължителна дисциплината става избираема, трудна е и студентите не я избират. Това, което става с ИИМ, е истинско бедствие:

- и за теориите, които се оглеждат самодоволно в огледалото на настоящето

си, а не в критичния контекст на историческото развитие на икономическата мисъл (оглеждайки се в огледалото на настоящето си неокласическият синтез (през 60-те години) и неоконсервативният макроикономикс (до 2007 г.) се виждат с ореол; в исторически контекст образът им е по-друг);

- и за равнището и съдържанието на преподаването на теорията;
- и най-вече за ония, които се дипломират и не знаят нищо или почти нищо за Кене, Смит, Маркс, Кейнс или Шумпетер.

Но пред дисциплината ИИМ също стоят въпроси, подобни на тези пред икономикса: какво да се включи в лекционния курс и какво да остане извън него; от това, което е включено – дали от всичко по малко или да се акцентира върху основните школи и фигури в историята на теорията; сега в учебниците по ИИМ е отделено много място на неокласическия икономикс и на неолиберализма, които паралелно се изучават и като Микроикономикс и Макроикономикс. Дали не би било по-логично, в ИИМ акцентът да е върху *алтернативните* на неокласическия икономикс теории, школи и направления?

6. Ситуацията е по-различна при магистърските програми – в някои от тях общата теория не участва. Но в други участва и плурализмът ще постави въпроса за преразпределение в рамките на хорариума на програмите.

7. Сравнително най-ясна, но и най-парадоксална, е ситуацията при докторантурите. Знаем какво представлява докторантурата и какво е значението ѝ за бъдещето и на науката, и на преподаването. Знаем също, че е по-добре бъдещите учени и преподаватели да имат по-широк, плуралистичен поглед към базисната теория (друг е въпросът кои от възгледите те ще възприемат и ще следват в професионалния си път) – вж. също Младенова (2009). **Защо, особено при сегашното състояние на доминиращата теория (неадекватност спрямо**

реалността, неспособност да даде основа на макроикономическата политика, загуба на доверие), **само тя се поставя в ползрението на докторантите?** Трудно някой би дал смислен отговор на този въпрос.

Отделни катедри включват в подготовката на докторантите си дисциплината „История на икономическата мисъл“. Това е добре, но не е достатъчно. В докторантурите, в частта им за постигане на задължителния минимум теоретични знания, потвърждавани чрез полагане на изпит, би могло: да се намали обемът, в който се изучава неокласическият икономикс; освободеният обем да се заеме от дисциплина, да я наречем условно „Алтернативни теории“. За нея, при въвеждането ѝ, не е необходимо да има лекционен курс или учебник; достатъчно е да се подготви програма с разшифровка на темите и насочване към подобрена достъпна литература.

Тази статия не е насочена срещу преподаването на неокласическия икономикс, а е срещу *монополизма* му в българските университети.

Крайно време е и дори сме позакъснели с обсъждането и въвеждането на *плурализъм* в преподаването на теорията (вж. също Младенова, 2016, с. 44-46, 50).

Под „*плурализъм*“ имам предвид преподаване и на теоретични виждания, *които са извън неокласическия икономикс и са различни от него*. Съществува една голяма, според мен, опасност, за която бих искал изрично да предупредя. В някои университети се четат курсове по въведение в икономическата теория, по неоинституционализъм, поведенчески икономикс, международна политическа икономия и гр., които по същество са в рамките на неокласическия икономикс и са негови въведения, допълнения, разширения или приложения. Ако вместо към знания, *извън и различни* от доминиращата

теория, се отиде към „*плурализъм*“ в рамките на неокласическия икономикс, това няма да подобри, а ще влоши ситуацията с монополизма в преподаването на базисната теория. Не е това пътят. Необходимо ни е не увеличаване на разнообразието в рамките на неокласическия икономикс, а алтернативност извън него. Алтернативност не означава непременно „или едното, или другото“; тя може да е, и тук се има предвид като „и едното, и другото“: паралелно преподаване и изучаване на неокласически икономикс и на алтернативни спрямо него теоретични виждания.

Цитирани източници:

Алле, М., 1994. Современная экономическая наука и факты. – TESIS, 1994, № 4.

(Alle, M., 1994. Sovremennaya ekonomicheskaya nauka i fakti. – TESIS, N 4.)

Ангелов, Ив., 2010. Световната икономическа криза и България. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.

(Angelov, Iv., 2010. Svetovната ekonomicheska kriza i Bulgaria. Sofia: Akad. izd. "Prof. Marin Drinov".)

Атанасова, В., 2012. Формиращият се нов икономически дискурс. София: Изд. комплекс – УНСС, София.

(Atanasova, V., 2012. Formirashtiyat se nov ekonomicheski diskurs. Sofia: Izd. kompleks – UNSS, Sofia.)

Върбанов, Ив., 2002. Дилемата „индивидуализъм – холизъм“ в социалните науки. *Диалог* [електронно списание], № 3.

(Varbanov, Iv., 2002. Dilemata "individualizam – holizam" v sotsialnite nauki. *Dialog* [elektronno spisanie], N 3.)

Зарич, С., 2005. Краят на аутисткия икономикс: оценка на институционалната икономическа теория. *Икономическа мисъл*, № 4.

Икономически теории

(Zarich, S., 2005. Krayat na autistkia ikonomiks: otsenka na institutsionalnata ikonomicheska teoria. Ikonomicheska missal, N 4.)

Икономика и икономическа теория: проблеми и взаимодействия, 2017. Юбилейна научна конференция. Варна: Изд. „Наука и икономика“.

(Ikonomika i ikonomicheska teoria: problemi i vzaimodeystvia, 2017. Yubileyna nauchna konferentsia. Varna: Izd. „Nauka i ikonomika“.)

Икономически теории, 2005. Четвърто издание. Стопанска академия „Д.А.Ценов“ – Свищов. В. Търново: Изд. „Абагар“.

(Ikonomicheski teorii. 2005. Chetvarto izdanie. Stopanska academia „D.A.Tsenov“ – Svishtov. V. Tarnovo: Izd. „Abagar“.)

Историята и философията на политическата икономия, 2018. Национална конференция по политическа икономия, 23.11.2017 г. София: Изд. комплекс – УНСС.

(Istoriyata i filosofiyata na politicheskata ikonomia. 2018. Natsionalna konferentsia po politicheska ikonomia, 23.11.2017 g. Sofia: Izd. kompleks – UNSS.)

Калецки, А., 2013. Капитализъм 4.0: раждането на новата икономика след кризата. София: Изд. „Класика и стил“.

(Kaletski, A., 2013. Kapitalizam 4.0: razhdaneto na novata ikonomika sled krizata. Sofia: Izd. „Klasika i stil“.)

Кацарски, Ив., 2011. Икономикс и икономическа социология – спорът на дисциплините. *Икономически алтернативи*, № 5.

(Katsarski, Iv., 2011. Ikonomiks i ikonomicheska sotsiologia – sporat na distsiplinite. *Ikonomicheski alternativi*, N 5.)

Коева, Ст., 2007. Съвременната политическа икономия: традиционни подходи и нови посоки. *Икономическа мисъл*, № 1.

(Koeva, St., 2007. Savremennata politicheska ikonomia: traditsionni podhodi i novi posoki. *Ikonomicheska missal*, N 1.)

Колев, К., 2016. Глобалната икономическа криза и поведенческият икономикс – в: Критиката на неокласическия икономикс в светлината ..., с. 188-198.

(Kolev, K., 2016. Globalnata ikonomicheska kriza i povedencheskiyat ikonomiks – v: Kritikata na neoklasicheskia ikonomiks v svetlinata ..., s. 188-198.)

Критиката на неокласическия икономикс в светлината на глобалната финансово-икономическа криза от 2008-2009 г., 2016. Национална научна кръгла маса, 24 юни 2016 г. Варна: Изд. „Наука и икономика“.

(Kritikata na neoklasicheskia ikonomiks v svetlinata na globalnata finansovo-ikonomicheska kriza ot 2008-2009 g., 2016. Natsionalna nauchna kragla masa, 24.06.2016 g. Varna: Izd. „Nauka i ikonomika“.)

Леонидов, Ат., 2015. Късният неолиберализъм и глобалната финансова криза. *Известия* [списание на ИУ – Варна], № 4.

(Leonidov, At., 2015. Kasniat neoliberalizam i globalnata finansova kriza. *Izvestia* [spisanie na IU – Varna], N 4.)

Леонтиев, В., 1994. Есета по икономика. София: Изд. „Хр. Ботеф“.

(Leontiev, V., 1994. Eseta po ikonomika. Sofia: Izd. „Hr. Botev“.)

Либман, А., 2007. Современная экономическая теория: основные тенденции. Вопросы экономики, № 3.

(Libman, A., 2007. Sovremennaya ekonomicheskaya teoria: osnovnie tendentsii. – Voprosii ekonomiki, N 3.)

Лихачев, М., 2008. Теория макроикономического равновесия в контексте методологии

ческих проблем современной экономической науки. *Вопросы экономики*, № 7.

(Lihachev, M., 2008. Teoria makroekonomicheskogo ravnovesia v kontekste metodologicheskikh problem sovremennoi ekonomicheskoi nauki. *Voprosii ekonomiki*, N 7.)

Мавров, Хр., 2016. Неокласическата теория и съвременните тенденции в доходното неравенство – критичен поглед. – в: Критиката на неокласическия икономикс в светлината ..., с. 219-231.

(Mavrov, Hr., 2016. Neoklasicheskata teoria i savremennite tendentsii v dohodnoto neravenstvo – kritichen pogled. – v: Kritikata na neoklasicheskia ikonomiks v svetlinata ..., s. 219-231.)

Маевский, В., Д. Чернавский, 2007. О рациональном поведении реального потребителя. *Вопросы экономики*, № 3.

(Maevskii, B., D. Chernavskii, 2007. O ratsionalnom povedenii realnogo potrebitelya. – *Voprosii ekonomiki*, N 3.)

Минчев, Д., 2013. Ренесанс на политическата икономия. Русе: Изд. „Лени-Ан“.

(Minchev, D., 2013. Renesans na politicheskata ikonomia. Ruse: Izd. „Leni-An“.)

Михайлов, П., 2008. За необходимостта от изучаване на политическата икономия във висшите училища. *Икономически алтернативи*, № 1.

(Mihailov, P., 2008. Za neobhodimostta ot izuchavane na politicheskata ikonomia vav visshite uchilishta. *Ikonomicheski alternativi*, N 1.)

Михайлов, П., 2012. Каква икономическа теория ни е нужна? *Народностопански архив*, № 2.

(Mihailov, P., 2012. Kakva ikonomicheska teoria ni e nuzhna? *Narodnostopanski arhiv*, N 2.)

Младенова, З., 2006. Дисциплината „История на икономическата мисъл“ в подготовката на студентите икономисти – значение и съвременни изисквания. *Известия* [списание на ИУ-Варна], № 2.

(Mladenova, Z., 2006. Distiplinata „Istoria na ikonomicheskata missal“ v podgotovkata na studentite ikonomisti – znenchenie i savremenni iziskvania. *Izvestia* [spisanie na IU – Varna], N 2.)

Младенова, З., 2008. Минало и настояще в интерпретацията на термина „политическа икономия“. *Икономически алтернативи*, № 2.

(Mladenova, Z., 2008. Minalo i nastoyashte v interpretatsiyata na termina „politicheskata ikonomia“. – *Ikonomicheski alternativi*, N 2.)

Младенова, З., 2009. Докторантурата по политическа икономия (икonomикс) – ключ към бъдещето на икономическата теория в България. *Известия* [сп. на ИУ-Варна], № 4.

(Mladenova, Z., 2009. Doktoranturata po politicheskata ikonomia (ikonomiks) – klyuch kam badeshteto na ikonomicheskata teoria v Bulgaria. – *Izvestia* [spisanie na IU – Varna], N 4.)

Младенова, З., 2011. Неокласическата теория в края на XX – началото на XXI век. Част първа, Варна: Изд. „СТЕНО“.

(Mladenova, Z., 2011. Neoklasicheskata teoria v kraia na XX – nachaloto na XXI vek. Chast parva, Varna: Izd. „STENO“.)

Младенова, З., 2016. Отражения на световната криза върху икономическата теория: опит за обобщение – в: Критиката на неокласическия икономикс в светлината ..., с. 9-55.

(Mladenova, Z., 2016. Otrazhenia na svetovната kriza varhu ikonomicheskata teoria: opit za

Икономически теории

- obobshtenie – v: Kritikata na neoklasicheskia ikonomiks v svetlinata ..., s. 9-55.)
- Пикети, Т., 2018. Капиталът в XXI век. София: Изд. „Изток-Запад“.
- (Piketi, T., 2018. Kapitalat v XXI vek. Sofia: Izd. "Iztok-Zapad".)
- Политическа икономия и икономическа теория, 2014. Национална конференция по политическа икономия, 21-22 ноември 2013 г. София: Изд. комплекс – УНСС.
- (Politicheska ikonomia i ikonomicheska teoria, 2014. Natsionalna konferentsia po politicheska ikonomia, 21-22 noemvri 2013 g., Sofia: Izd. kompleks – UNSS.)
- Проганов, В., 2003. Дилемата методологически индивидуализъм – методологически холизъм. *Философски алтернативи*, № 3-4.
- (Prodanov, V., 2003. Dilemata metodologicheski individualizam – metodologicheski holisam. *Filosofski alternativi*, N 3-4.)
- Проганов, В., 2014. Кризата на икономическата теория и възраждането на политическата икономия – в: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 33-60.
- (Prodanov, V., 2014. Krizata na ikonomicheskata teoria i vazrazhdaneto na politicheskata ikonomia – v: Politicheska ikonomia i ikonomicheska teoria ..., s. 33-60.)
- Рангелова, Р., 2008. Критика на концепцията и измерителя за общата факторна производителност. *Икономическа мисъл*, № 3.
- (Rangelova, R., 2008. Kritikata na kontseptsia i izmeritelya za obshtata faktorna proizvoditelnost. *Ikonomicheska missal*, N 3.)
- Рангелова, Р., 2008а. Конвергенцията в неокласическия модел на икономическия растеж. *Икономическа мисъл*, № 6.
- (Rangelova, R., 2008a. Konvergentsiata v neoklasicheskia model na ikonomicheskia rastezh. *Ikonomicheska missal*, N 6.)
- Стузлиц, Дж., 2011. Как всъщност работи икономиката? – in: <https://spisanie.manager.bg/komentarite/kak-vsashnost-raboti-ikonmikata> [посетен 25.02.2018].
- (Stiglits, Dzh., 2011. Kak vsashnost raboti ikonomikata? – in: <https://spisanie.manager.bg/komentarite/kak-vsashnost-raboti-ikonmikata> [poseten 25.02.2018].)
- Стузлиц, Дж., 2014. Цената на неравенството. София: Изд. „Изток – Запад“.
- (Stiglits, Dzh., 2014. Tsenata na neravenstvoto. Sofia: Izd. "Iztok-Zapad".)
- Тонеv, Мл., 2005. Политическа икономия и икономикс – параметри на кохезията. – в: Научни и методически проблеми на преподаването на икономическата теория. Научна конференция, 26.11.2004 г. София: Унив. изд. „Стопанство“.
- (Tonev, Ml., 2005. Politicheska ikonomia i ikonomiks – parametri na koheziata. – v: Nauchni i metodicheski problemi na prepodavaneto na ikonomicheskata teoria. Nauchna konferentsia, 26.11.2004 g. Sofia: Univ. izd. "Stopanstvo".)
- Тодоров, В., 2016. Българска неортodoxална критика на неокласическия икономикс във връзка с глобалната финансово-икономическа криза 2008-2009 година – в: Критиката на неокласическия икономикс в светлината ..., с. 56-75.
- (Todorov, V., 2016. Balgarska neortodoksalna kritika na neoklasicheskia ikonomiks vav vrazka s globalnata finansovo-ikonomicheska kriza 2008-2009 godina – v: Kritikata na neoklasicheskia ikonomiks v svetlinata..., s. 56-75.)
- Тодоров, В., 2017. Съвременна политическа икономия в България: проблеми на идентификацията. *Икономическа мисъл*, № 2.

(Todorov, V., 2017. Savremenna politicheska ikonomia v Bulgaria: problemi na identifikatsiata. *Ikonomicheska missal*, N 2.)

Тодоров, В., 2017а. Съвременна политическа икономия в България – изборът на пътя. *Икономическа мисъл*, № 5.

(Todorov, V., 2017a. Savremenna politicheska ikonomia v Bulgaria – izborat na patya. *Ikonomicheska missal*, N 5.)

Тодоров, В., 2018. За употребата на наименованието „политическа икономия“. – в: Историата и философията на политическата икономия. София: Изд. комплекс – УНСС, с. 27-36.

(Todorov, V., 2018. Za upotrebat na naimenovaniето „politicheska ikonomia“. – v: Istoriyata i filosofiata na politicheskata ikonomia . Sofia: Izd. kompleks – UNSS, s. 27-36.)

Тошкова, Св., 2014. Икономическата теория в търсене на нова парадигма и методология (в контекста на историята). – в: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 9-32.

(Toshkova, Sv., 2014. Ikonomicheskata teoria v tarsene na nova paradigm i metodologia (v koteksta na istoriata). – v: Politicheska ikonomia i ikonomicheska teoria ..., s. 9-32.)

Тошкова, Св., 2017. Икономика и икономическа теория – път към алтернативите. – в: Икономика и икономическа теория ..., с. 35-46.

(Toshkova, Sv., 2017. Ikonomika i ikonomicheska teoria – pat kam alternativite. – v: Ikonomika i ikonomicheska teoria ..., s. 35-46.)

Чипев, Пл., 2006. Еволюционен и институционален икономически анализ на концепцията за оскъдността в съвременния икономикс. *Икономическа мисъл*, 2006, № 3.

(Chipev, P., 2006. Evolyutsionen i institutsionalen ikonomicheski analiz na kontseptsyata za oskadnostta v savremennia ikonomiks. *Ikonomicheska missal*, N 3.)

Чипев, Пл., 2010. Глобалната финансова криза: причини и поуки. – в: Годишник на Европейски колеж по икономика и управление, книга 7, с. 32-41.

(Chipev, P., 2010. Globalnata finansova kriza: prichini i pouki. – v: Godishnik na Evropeiski kolezh po ikonomika i upravlenie, kniga 7, s. 32-41.)

Barner, W., 1997. Reconfigurations in American academic economics: A general practitioner's perspective. *Daedalus*, Winter 1997.

Buiter, W., 2009. The Unfortunate Uselessness of Most „State of the Art“ Academic Monetary Economics. *Financial Times*, 03 March 2009.

Elsner, D., 2015. Neoklassik und „Homo Oeconomicus“: Ausgewählte Kritikpunkte, [online]. Available at: <<http://www.blicklog.com/2015/02/23/neoklassik-und-homo-oeconomicus-teil-3-ausgewahlte-kritikpunkte> [Accessed 25.02.2018].

Herrmann, U., 2016. Kein Kapitalismus ist auch keine Lösung. (Die Krise der heutigen Ökonomie oder Was wir von Smith, Marx und Keynes lernen können.), Frankfurt am Main: Westend Verlag.

Herrmann, U., 2016a. Das Scheitern der neoklassischen Ökonomie [Kommentar vom 28.08.2016], [online]. Available at: <<https://www.westendverlag.de/kommentare/das-scheitern-der-neoklassischen-oekonomie> [Accessed 24.02.2018].

Layard, R., 2009. Now is the Time for a Less Selfish Capitalism. *Financial Times*, 11 March 2009.

Lawson, T., 1997. Economics and Reality. London and New York: Routledge.

Lee, F. S., 2009. A History of Heterodox Economics: Challenging the Mainstream in the Twentieth Century. London: Routledge.

Neoklassik: keine Wirtschaftstheorie für Krisen, 2014, [online]. Available at: <<https://www.gevestor.de/details/neoklassik-keine-wirtschaftstheorie-fuer-krisenzeiten-694963.html>> [Accessed 24.02.2018].

Quaas, G., 2012. Materialien zur Kritik der neoklassischen Theorie, [online]. Available at: <http://www.georg-quaas.de/neoklassik_&_empirie.pdf> [Accessed 25.02.2018].

Ruhser, K., 2007. Zur Aktualität der Kritik an Axiomen der neoklassischen Theorie, [veröffentlicht: 30. Juli 2007], [online], Available

at: <<http://www.nachdenkseiten.de/?p=2515>> [Accessed 26.02.2018].

Schüller, A., 2009. Krisenprävention als ordnungspolitische Aufgabe. *ORDO: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Vol. 60, 2009, S. 355-388.

Shiller, R., 2009. A Failure to Control the Animal Spirit. *Financial Times*, 08 March 2009.

Weede, E., 2009. Die Finanzmarktkrise als Legitimitätskrise des Kapitalismus: Wirtschaft und Politik. *ORDO: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Vol. 60, 2009, S. 267-287.

Weiskopf, W., 1999. Psychology of Economics. Florence: Routledge.